

Т. Я. Старасценка (Мінск)

ТЭКСТ ЯК АБ'ЕКТ КАМУНІКАТЫЎНАЙ ЛІНГВІСТЫКІ

Артыкул прысвечаны разгляду камунікатыўнага падыходу да тэксту з улікам камунікатыўнага ланцужка *аўтар – тэкст – рэцыпіент*. Звяртаецца ўвага на той факт, што тэкст з'яўляецца прадуктам першаснай камунікатыўнай дзейнасці аўтара і аб'ектам другаснай камунікатыўнай дзейнасці рэцыпіента. Кантакт аўтара і рэцыпіента праз тэкст адбываецца ў тым выпадку, калі прысутнічае агульнасць моўнай і канцэптуальнай сферы.

Станаўленне камунікатыўнай лінгвістыкі адносіцца да 70-х гадоў ХХ стагоддзя і звязана з прадстаўнікамі Оксфардскай школы Дж. Сёрлем, Г. Грайсам, Дж. Осцінам. Асноўным паняццем камунікатыўнай лінгвістыкі выступае дзейнасць, дакладней – маўленчая дзейнасць, на аснове якой

фарміруецца камунікатыўны падыход да тэксту. Згодна з тэорыяй маўленчых актаў існуюць тры ўзаемазвязаныя ўзроўні: лакутыўны акт (моўныя сродкі), ілакутыўны акт (мэта і ўмовы маўлення), перлакутыўны акт (уздзеянне на адрасата) [1, с. 99]. Разглядаючы праблему пастулатаў камунікацыі, А. Р. Баранаў звяртаецца да фармулёвак Г. Грайса, які вылучаў камунікатыўны прынцып супрацоўніцтва. Згодна з ім аўтар павінен прытрымлівацца пэўных правіл стварэння тэксту, арыентуючыся на рэцыпіента, і забяспечваць яму найбольш спрыяльныя ўмовы ў разуменні тэксту. Таму правіламі тэкставай дзейнасці для Г. Грайса сталі максімы якасці, колькасці, адносін і манеры, якія, аднак, не ахопліваюць усіх сфер зносін і эфектыўныя толькі ў “неканфліктных” сацыяльных сітуацыях. Даследчык, абапіраючыся на працы Г. Парэ, Дж. Ліча, далучае да прынцыпу супрацоўніцтва прынцыпы рэлевантнасці і ветлівасці, якія маюць дынамічны характар і прагматычную сутнасць [2, с. 44–45].

У ролі кванта камунікацыі выступае камунікатыўны ланцужок *аўтар – тэкст – рэцыпіент*. Тэкст з’яўляецца прадуктам першаснай камунікатыўнай дзейнасці аўтара і аб’ектам другаснай камунікатыўнай дзейнасці рэцыпіента. Кантакт аўтара і рэцыпіента праз тэкст адбываецца ў тым выпадку, калі прысутнічае агульнасць моўнай і канцэптуальнай сфер. Важным складнікам у зносінах выступае тэкст як адна з формаў камунікацыі. Неабходнасць уліку двухбаковага характару маўленчага акта адзначае А. Я. Супрун [3, с. 21]. Адрасант, або аўтар, кадзіруе паведамленне, адрасат (рэцыпіент) дэкадзіруе яго. Для перадачы інфармацыі выкарыстоўваецца знак з яго матэрыяльным бокам (планам выражэння) і ідэальным бокам (планам зместу). Калі план зместу моўнага знака звернуты да носьбіта мовы, то план выражэння мае, у першую чаргу, камунікатыўны характар, паколькі служыць для перадачы інфармацыі ў працэсе зносін [Там жа, с. 22]. У цэлым аўтар і рэцыпіент як важныя кампаненты камунікатыўнай мадэлі ўзаемапрапанікальныя: аўтар як суб’ект маўлення выступае яго першым адрасатам. На ўсіх этапах стварэння тэксту рэцыпіент прысутнічае ў свядомасці аўтара, што дазваляе апошняму распрацаваць адпаведную камунікатыўную стратэгію. У сваю чаргу пазнавальная дзейнасць рэцыпіента не абмяжоўваецца спасціжэннем аўтарскай інтэнцыі, а імкнецца да суаўтарства, сутворчасці. Такім чынам тэкст як аб’ект другаснай камунікатыўнай дзейнасці адрасата ўздзейнічае на яго, актуалізуючы дзейнасны працэс успрымання. Агульная мадэль *аўтар – тэкст – рэцыпіент* лагічна дапаўняецца і канкрэтызуецца мадэллю *мова (код) – паведамленне (тэкст) – рэферэнт (дзеясць)*. Апошні кампанент – *рэферэнт* – з’яўляецца другасна адлюстраваным аб’ектам пазнання і дзейнасці чытача, які адгукаецца на першасную дзейнасць аўтара, звязаную са стварэннем паведамлення праз кодавыя камбінацыі мовы.

Неабходнасць уліку камунікатыўнага аспекту тэксту адзначалі Я. У. Сідараў, А. А. Самадзелкін, А. Ф. Папіна, В. А. Маслава, М. Р. Львоў, Н. С. Балотнава, Н. А. Фацеева, І. У. Гюбенет, Н. А. Кузьміна, Ю. М. Лотман, В. Л. Каменская, Г. Г. Пачапцоў і інш., якія даследавалі тэкст як цэласны маўленчы твор з асноўнай камунікатыўнай мадэллю *аўтар – тэкст –*

адресат і адзінкі найбольшай актуалізацыі камунікатыўнага працэсу. У гэтым плане можна параўнаць два выданні Я. У. Сідарава – больш ранняя «Проблемы речевой системности» (1987) і позняя – «Онтология дискурса» (2008). У першым выданні даследчык прапануе шырокае разуменне тэрміна камунікатыўнасці, якое адыходзіць ад вузкага граматычнага (перадачы камунікатыўнай інтэнцыі аўтара маўлення). Пры разглядзе камунікатыўнасці як інтэгральнай прыметы тэксту трэба ўлічваць не толькі камунікатыўную ўстаноўку адрасанта, але абавязкова – свядомасць адрасата, у якой узнікаюць пэўныя адлюстраванні паведамлення адрасанта. Менавіта праз тэкст «камунікатыўная дзейнасць адпраўніка паведамлення задае канкрэтны характар рэалізацыі камунікатыўнай дзейнасці атрымальніка паведамлення» [4, с. 69]. Свае крытычныя адносіны да прыватнай мадэлі тэксту «ТЭКСТ = звышфразовае адзінства + звязнасць» Я. У. Сідараў абгрунтоўвае тым, што мадэль утрымлівае толькі ўлік паверхневай арганізацыі, вывучэннем якой (у прыватнасці, звышфразавых адзінстваў) займаецца лінгвістыка тэксту. Такая арганізацыя, на думку даследчыка, ускосна суадносіцца з глыбінным зместам. Таму Я. У. Сідараў прапануе вылучаць *кампанент тэксту* (яго мінімальнай камунікатыўнай адзінкай выступае выказванне) у яго сістэмна-дзейнаснай арганізацыі і функцыянаванні як цэлага. У выданні «Онтология дискурса» пытанні камунікатыўнай лінгвістыкі тэксту Я. У. Сідараў разглядае на узроўні семантыка-сінтаксічных адзінак. Даследуючы такія структурныя тэкставыя сегменты, як звышфразавыя адзінствы, іх паслядоўнасць разгортвання ад асноўнага тэзіса, аргументацыі тэзіса і выніковага паведамлення, Я. У. Сідараў робіць выснову пра аптымальную форму каардынацыі дзеянняў камунікантаў па агульнай ацэнцы рэфэрэнтнай сітуацыі. Прычым паслядоўнасць частак і ўнутры цэлага тэксту, і ў звышфразавым адзінстве дапускае пэўныя варыянты, што патрабуе і варыянтнай дзейнасці ўдзельнікаў камунікатыўнага акта [5, с. 160]. Можна пагадзіцца з меркаваннем Я. У. Сідарава, які ў кантэксце маўленчай камунікацыі не дыферэнцыруе паняццяў *тэкст* і *дыскурс*, бо іх разуменне выступае найважнейшым складнікам другой камунікатыўнай дзейнасці рэцыпіента [Там жа, с. 40–41]. У аспекце дыскурс-аналізу вылучэнне звышфразавых адзінстваў, сапраўды, абгрунтаванае, паколькі кожная такая семантыка-сінтаксічная адзінка выяўляе аўтарскія інтэнцыі і можа па-рознаму ўздзейнічаць на чытача. Гэтага ж меркавання прытрымліваецца і А. А. Самадзелкін, які разглядае камунікатыўную структуру тэксту з пазіцыі ўнутрытэкставых сувязей. Пад гэтай структурай даследчык разумее тую, па якой будзецца развіццё і рух тэксту ад слова да сэнсу. На думку А. А. Самадзелкіна, камунікатыўная структура тэксту – гэта сістэма зместавых сувязей, якія дзейнічаюць у ім на ўсіх узроўнях – тых сувязей, якія забяспечваюць аб'яднанне найдрабнейшых элементаў (выказванняў) у некаторыя кангламераты і аб'яднанне асобных фармальна незалежных кангламератаў у цэласны камунікатыўны акт. На аснове гэтага вылучаецца некалькі ярусаў камунікатыўнай структуры тэксту. Ніжні ўзровень займае паняцце інфармацыйнай пераемнасці паміж выказваннямі, якая забяспечвае звязнасць аповеду. На сярэднім ярусе знаходзіцца

звышфразовае адзінства, на верхнім – сэнсавы блок, гіпертэма і макратэма, тэма-рэматычная іерархія тэксту. Верхні ярус А. А. Самадзелкін адносіць да семантычнага ўзроўню, астатнія два – да сінтаксічнага. На нашу думку, зварот да звышфразавых адзінстваў апраўданы ў невялікіх па аб'ёме праязічных тэкстах. Што да аб'ёмных праязічных твораў і паэтычных тэкстаў, то яны патрабуюць іншых падыходаў у аспекце камунікатыўнага аналізу. У выданні «Онтологія дыскурса» Я. У. Сідараў фармуліруе агульны закон арганізацыі тэксту як неабходнага звяна акта маўленчай камунікацыі. Сутнасць гэтага закона ў наступным: тэксту аб'ектыўна ўласцівая тэндэнцыя да камунікатыўнасці, максімальна магчымай ва ўмовах камунікацыі, якая дасягаецца на аснове адэкватнасці камунікатыўнага зместу рэальна зладжанай камунікатыўнай дзейнасці аўтара і рэцыпіента [5, с. 217].

На важнасць уліку камунікатыўнага супрацоўніцтва *аўтар – чытач* указвае А. Ф. Папіна, якая разглядае тэкст як камунікаўны вербальны акт пісьмовага або вуснага маўлення. Яна вылучае такія паняцці камунікатыўнага акта, як *суб'ект тэксту*, які апавядае ад 1-й асобы і выражаецца займеннікамі *я, мы, мой, наш*, і *аб'ект тэксту*, які выражаецца займеннікамі 2-й асобы *ты, вы, твой, ваш*. Функцыяй аб'екта з'яўляецца абазначэнне адрасата, чытача, слухача. Падыход А. Ф. Папінай мае агульны характар, яго магчыма прымяніць да тэксту любога стылю, аднак у адносінах да маналагічнага мастацкага наратыву патрабуе пэўных удакладненняў. Неабходна ўлічваць зліццё, супастаўленне, пераключэнне суб'ектных сфер у дынамічнай прасторы мастацкага тэксту.

Дынаміку тэксту як камунікатыўнага ўтварэння В. А. Маслава бачыць у яго магчымасці «раздвойвацца» на тэкст аўтара і тэкст рэцыпіента. Такая пазіцыя грунтуецца на важнасці ўліку фактара адрасата і мэтазгодная, бо, па сутнасці, тэкст заўсёды ствараецца для кагосьці і таму мае камунікатыўную накіраванасць. Спецыфікі камунікатыўнай накіраванасці прытрымліваецца і М. Р. Львоў пры разглядзе публіцыстычнага тэксту.

Для прац Н. С. Болатнавай характэрны комплексны разгляд адзінак лексічнага ўзроўню тэксту ў іх камунікатыўнай арыентаванасці і канцэптuallyнай абумоўленасці. Пад комплексным даследаваннем Н. С. Болатнава разумее поўнае сістэмна-структурнае вывучэнне ўсіх лексічных адзінак як элементаў канкрэтнай тэкставай сістэмы ў парадыгматычным і сінтагматычным аспектах. Мэта комплекснага аналізу – вызначыць асаблівасці сэнсавага разгортвання твора і рэалізацыі камунікатыўнай інтэнцыі аўтара, лінгвістычна аб'ектываваць працэс разумення і прадудцыравання тэксту адрасатам. У рамках комплекснага разгляду твора як формы камунікацыі даследчыца прапануе вылучаць функцыянальна-камунікатыўны падыход і такія дынамічныя тэкставыя адзінкі, як інфармема і прагмема. Пад інфармемамі Н. С. Болатнава разумее адзінкі, якія выконваюць інфарматыўную функцыю на фанетычным, лексічным, марфалагічным і сінтаксічным узроўнях. Прагмемамі, якія заахвочваюць чытача да сутворчасці, на думку Н. С. Болатнавай, выступаюць стылемы (такім тэрмінам даследчыца абазначае адзінкі з прагматычным эфектам экспрэсіўнасці, эмацыянальнасці,

ацэзначнасці) і больш складаныя адзінкі, такія як стылістычныя прыёмы і тыпы вылучэння. Аднак перадусім у інфарматыўна-прагматычным аспекце Н. С. Болатнава адзначае вялікую ролю лексічных сродкаў – сігналаў, якімі карыстаецца аўтар для дасягнення камунікатыўнага эфекту. Адметнасць даследавання Н. С. Болатнай – у вылучэнні катэгорыі чытача і нормаў успрымання тэксту. На аснове апытальнікаў праводзіцца аналіз усведамлення рэцыпіентамі загалоўка як аб'екта пазнаваўчай дзейнасці, прадметна-лагічнага і тэматычнага ўзроўняў мастацкага тэксту ў аспекце ўспрымання сюжэтна-кампазіцыйнага ўзроўню.

Камунікатыўны аспект тэксту з пазіцыі знешняй дыялагізацыі закранаюць Н. А. Фацеева, І. У. Гюбенет і Н. А. Кузьміна на ўзроўні інтэртэкстуальнасці, паколькі ў гэтым выпадку аўтар не абмяжоўваецца сферай індывідуальнай свядомасці, а звяртаецца да розных суб'ектаў выказвання – носьбітаў іншых мастацкіх сістэм. У даследаваннях праводзіцца тыпалогія інтэртэкстуальных элементаў і міжтэкставых сувязей у мастацкіх тэкстах, аднак І. У. Гюбенет паглыбляе паняцце інтэртэкстуальнасці, звязваючы яго з вертыкальным кантэкстам. Тым не менш, нягледзячы на разуменне інтэртэкстуальнасці як працэсу знешняй дыялагізацыі, што складваецца паміж тэкстамі, камунікатыўны аспект мастацкага дыскурсу абаяраецца, у першую чаргу, на індывідуальна-аўтарскі стыль. Цэласнае існаванне «тэксту ў тэксце», на наш погляд, сцірае кагерэнтнасць як важны складнік аналізу камунікатыўнага аспекту. Працэс знешняй дыялагізацыі як камунікатыўнага механізму Ю. М. Лотман бачыць у інтэрпрэтацыі рэцыпіентам семантычнай структуры тэксту. Прычым, як зазначае аўтар, нават анамальныя семантычныя структуры могуць асэнсавана інтэрпрэтавацца і мадыфікавацца. Інтэрпрэтацыя, у разуменні Ю. М. Лотмана, не столькі гатовы вынік, колькі залежны ад адрасата працэс.

Як найбольш складаны від сувязі з камунікатыўнага пункту гледжання В. Л. Каменская вылучае імпліцытныя сувязі. З такім меркаваннем можна пагадзіцца. Прычым і фарміраванне імпліцытных сувязей у працэсе стварэння тэксту, і іх аднаўленне ў працэсе ўспрымання патрабуе ад камунікантаў адпаведных ведаў. Сутворчасць, на думку даследчыцы, узнікае ў выніку «сціскання» тэксту, калі дэкадзіраванне вядзе да павелічэння тэкставага аб'ёму. Аднаўленню імпліцытных сувязей садзейнічае «С-мадэль» (В. Л. Каменская), якая існуе ў свядомасці рэцыпіента і будуецца ў адпаведнасці са зместам тэксту. Неэкспліцыраваная інфармацыя аднаўляецца за кошт тэзаўрусу асоб камунікантаў і ў такім выпадку валодае больш развітай структурай.

Сярод камунікатыўных заканамернасцей Г. Г. Пачапцоў вылучае паўтор, пункт гледжання, залежнасць аб'екта ад яго імені, дазволенасць/недазволенасць тэм, камунікатыўнасць маўчання, аднак такія заканамернасці не ўключаны аўтарам у сістэму дыялагізацыі.

Камунікатыўны падыход да тэксту (у тым ліку да мастацкага) вызначаецца і вузкім планам даследавання. У вузкім плане разглядаецца лінгвістычны аспект (З. Я. Тураева, І. Р. Гальперын), марфалагічныя і сінтаксічныя адзінкі (Г. А. Золатава, Н. К. Аніпенка, М. Ю. Сідарава, Л. А. Рэфероўская).

Так, З. Я. Тураева асэнсоўвае ролю рознаўзроўневых моўных адзінак у рухомай тэкставай сістэме. Такую рухомасць даследчыца звязвае са здольнасцю тэксту актуалізавацца ў свядомасці рэцыпіента падчас працэсу сутворчасці. Аб'ектам даследавання І. Р. Гальперына з'яўляюцца тэкставыя катэгорыі, анталагічныя прыметы і канстытуэнты. Даследчык разглядае зместава-фактуальную, зместава-канцэптуальную і зместава-падтэкставую інфармацыю. Для выяўлення і характарыстыкі сродкаў выражэння кагезіі І. Р. Гальперын прапануе сегментаваць тэкст на яго структурныя складнікі, таму асаблівую ўвагу скіроўвае на звышфразовае адзінства. Вылучэнне такіх тэкставых катэгорый, як рэтраспекцыя і праспекцыя, дазваляе зразумець спецыфіку разгортвання тэксту, выявіць імпліцытнасць, што мабілізуе творчы патэнцыял чытача. Рэтраспекцыя пазіцыянуецца і як кагезія, паколькі вяртанне да ўжо згаданых аўтарам фактаў і падзей прыцягвае да іх і чытацкую ўвагу. У пэўнай ступені рэтраспекцыя набліжаецца да працэсу парадыгматычнага плана, бо суадносіны мінулага і цяперашняга ствараюць у свядомасці сувязі сістэмнага, а не лінейна-функцыянальнага плана. Праспекцыю як граматычную катэгорыю тэксту І. Р. Гальперын звязвае з эфектам падманутага чакання. Праспекцыя, што ўзнікла ў чытача падчас чытання, аказваецца памылковай. Эфект падманутага чакання – гэта парушэнне суб'ектыўна-чытацкай праспекцыі, створанай у працэсе лінейнага разгортвання аповеду. Назіранні І. Р. Гальперына важныя ў аспекце аналізу некаторых камунікатыўных працэсаў мастацкага дыскурсу.

Грунтоўнае асэнсаванне камунікатыўных аспектаў граматыкі даецца ў працы «Коммуникативная грамматика русского языка» [6]. Разглядаюцца выпадкі супадзення суб'ектных зон аўтара і персанажа ў наратыўным рэжыме на ўзроўні вузкага кантэксту з разнастайнымі сінтаксічнымі мадэлямі. У гэтым плане перспектыўным, на наш погляд, з'яўляецца прыём уключэння ў рэпрадуктыўна-апавядальны кампазітыў рэпрадуктыўна-апісальнага кампазітыву, у выніку чаго мяняецца суб'ектная перспектыва выказвання, ствараецца адпаведная аснова ўнутранай дыялагізацыі. Можна пагадзіцца са слухным меркаваннем, што ў драматургічным тэксце, для якога характэрна рэпрадуктыўная перадача маўлення персанажаў, не ўзнікае праблемы размежавання свайго і чужога слова [Там жа, с. 287]. Дарэчным падаецца такі падыход: у наратыве прысутнічае дынамічная пазіцыя моўцы, якая праяўляецца свабодай перамяшчэння ў прасторава-часавых і суб'ектна-экспрэсіўных параметрах тэксту, «перадачай правоў» персанажу, пераключэннем, зліццём або супастаўленнем суб'ектных сфер [Там жа, с. 469]. У аналізаванай працы словы эпістэмічнай мадальнасці адносяцца да сродкаў эксплікацыі суб'екта маўлення як пасрэдніка-перцыпіента паміж аўтарам і чытачом. Такія мадальныя словы з праблематычнай верагоднасцю (*напэўна, можа, магчыма* і інш.) і катэгарычнай верагоднасцю (*безумоўна, несумненна, канечне* і інш.), на наш погляд, могуць пазіцыянавацца як сродкі выражэння прыёму ўяўлення (кампазіцыйны прыём суб'ектывацыі аўтарскага аповеду), якія актуалізуюць пункт гледжання персанажа ў мастацкім тэксце, і як сродкі выражэння катэгорыі модусу – персуазіўнасці – у мастацкай публіцыстыцы для кваліфікацыі падзей з пазіцыі аўтара.

Разглядаючы вузкі (сінтаксічны) аспект камунікатыўнага падыходу да тэксту, Л. А. Рэфроўская робіць акцэнт на характарыстыцы звышфразавых адзінстваў як асноўных тэкставых адзінак. У іх структуры даследчыца аналізуе граматычную пабудову сказаў, функцыянаванне часавых формаў дзеясловаў і формаў ладу, парадку слоў у залежнасці ад камунікатыўнага члянэння. Усе адхіленні ад прамога парадку слоў выкліканы прысутнасцю ў тэксце пісьменніка і чытача з іх экспрэсіўна-эматыўнымі адносінамі да тэксту. Па сутнасці, можна пагадзіцца з тым, што ва ўсіх выпадках з'яўлення нават мінімальнага моманту суб'ектыўных адносін моўцы да зместу выказвання парадак слоў мяняецца, тым самым уяўляючы сабой прыватны выпадак камунікатыўнага сінтаксісу.

Камунікатыўны падыход да тэксту (як у шырокім, так і ў вузкім плане) дазваляе ацаніць ролю моўных адзінак у стварэнні як знешняй, так і ўнутранай дыялагізацыі тэкставай прасторы.

ЛІТАРАТУРА

1. *Темиргазина, З. К.* Современные теории в отечественной и зарубежной лингвистике : учеб. пособие / З. К. Темиргазина. – 2-е изд., доп. – Павлодар : ЭКО, 2002. – 140 с.
2. *Баранов, А. Г.* Функционально-прагматическая концепция текста / А. Г. Баранов ; отв. ред. Т. Г. Хазагеров. – Ростов н/Д. : Ростов. гос. ун-т, 1993. – 182 с.
3. *Супрун, А. Е.* Лекции по теории речевой деятельности : учеб. пособие / А. Е. Супрун. – Минск : Белорус. Фонд Сороса, 1996. – 287 с.
4. *Сидоров, Е. В.* Проблемы речевой системности / Е. В. Сидоров ; отв. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Наука, 1987. – 139 с.
5. *Сидоров, Е. В.* Онтология дискурса / Е. В. Сидоров. – М. : ЛКИ, 2008. – 232 с.
6. *Золотова, Г. А.* Коммуникативная грамматика русского языка / Г. А. Золотова, Н. К. Онипенко, М. Ю. Сидорова. – М. : Моск. гос. ун-т, 1998. – 528 с.